

iniatuur

Jaargang 25 **2** Juni 2021

Vereniging Vrienden Martinikerk

Secretariaat
Martinikerkhof 3
9712 JG Groningen

Telefoon
050 311 12 77

E-mail
vriendenmartinikerkgmail.com

Website
www.vriendenmartinikerkg.nl
www.martinikerkg.nl

Colofon

Redactie
Ton Heuvelmans
Annelies Noordhof-Hoorn
Tonko Ufkes
Jan Visser

E-mail
info@martinikerkg.nl

Fotografie
Jan Visser
Vincent Erdin
en anderen

Druk
MarneVeenstra
Groningen

Welwillend ter beschikking gesteld door het Museum van de gemeente Weert, met dank aan dhr. J. Van Cauteren

Johannes Knijff (1512 Utrecht - 1576 Groningen), eerste bisschop van Groningen

en epidemie in de zestiende eeuw: de pest

Een slachtoffer in de Martinikerk

Jan Visser

Epidemieën zijn van alle tijden. Het zijn besmettelijke ziekten die geen onderscheid maken tussen oud of jong, man of vrouw, arm of rijk, rang of stand. Ook de stad Groningen is in de loop der eeuwen dat soort ellende niet bespaard gebleven. Vanaf de middeleeuwen is hiervan veel bekend. Lepra was zo'n ziekte, evenals malaria, pokken en cholera. Vooral cholera heeft in 1832 en in 1866 veel slachtoffers geëist: in zes maanden tijd stierven ruim 1000 mensen. Dit was de aanleiding voor de versnelde aanleg van de waterleiding in de stad Groningen, die overigens pas in 1881 in gebruik kwam.

De ergste epidemie die vóór corona de wereld trof was de Spaanse griep in 1918. Het aantal doden wereldwijd is geschat op zeker 50 miljoen, waarvan 30.000 in ons land. In de stad Groningen vielen 2844 slachtoffers op ongeveer 30.000 inwoners. Berucht in de middeleeuwen is de pest, die werd gevreesd door het grote besmettingsgevaar. Uit gegevens van de kloosters van Aduard en Wittewierum weten we dat de beruchte 'Zwarte Dood' rond 1350 in Stad en Ommeland rampzalig is geweest, evenals in heel Europa; ongeveer een derde van de bevolking is toen aan deze ziekte gestorven. Nauwkeuriger zijn we op de hoogte van pestepidemieën in Groningen vanaf omstreeks 1620. In 1623 kwam het zelfs tot opschudding over het dragen van de doden, want de lijkdragers weigerden dit, waarna *'de verstorvene niet door mannen als bevorens, maar door getrouwde vrouwen en ongetrouwde dogteren wierde begraven'*. Ook in 1635 *'grasseerde de pest heftigh in deze stadt, soo datter over de hondert menschen in een week storven'*. In 1666 schijnt het aantal slachtoffers nog hoger te zijn geweest.

Het Sint Anthony Gasthuis aan de Rademarkt deed toen dienst als pesthuis waar zieken werden opgenomen. Een bekend slachtoffer van de pest in de zestiende eeuw is Johannes Knijff, de eerste bisschop van Groningen. Zijn leven en dood behoren tot de historie van Groningen en van de Martinikerk.

Wie was deze man en wat deed hij?

Johannes Knijff werd geboren in 1512 te Utrecht als burgemeesterszoon in een rooms-katholieke familie. Al jong studeerde hij godgeleerdheid in Leuven. Rond 1550 vertrok hij op verzoek van de aartsbisschop van Bremen en van enkele Duitse vorsten naar Rome en verkeerde daar in de kringen van paus Julius III. Daarna werd hij benoemd tot vicaris van Utrecht.

Intussen is de Reformatie gaande; ook in Groningen en de Ommelanden zijn veel aanhangers van de 'nije leer'. Daaronder zijn pastoors, de abten van de kloosters Aduard en Claercamp en tal van edelen. De protestanten krijgen op 17 september 1566 in de stad zelfs een kerk toegewezen: de Minderbroederskerk. Het stadsbestuur is heel clement op het gebied van geloofskwesties. Een paar jaar daarvoor, op 12 mei 1559, was echter op aandringen van koning Filips II het grote bisdom Utrecht, waar Groningen ook toe behoorde, door Paus Pius IV gesplitst. Stad, Ommelanden en Drenthe vormden nu een nieuw bisdom en de eerste bisschop die daarvoor op 8 augustus 1561 werd benoemd was de franciscaan Johannes Knijff. Hij werd in 1563 door kardinaal Granvelle in Brussel gewijd, maar door de onrustige politieke situatie kon hij nog niet naar Groningen komen. Pas eind 1567 nam hij zijn intrek in het voormalige fraterhuis van de *Broeders des Gemeenen Levens* aan het Martinierkhof, het tegenwoordige Prinsenhof. Het stadsbestuur zat echter helemaal niet op hem te wachten, want met Knijff kwam ook de hertog van Alva met een Spaans leger naar Groningen na de slag bij Jemmingen, om een begin te maken met opnieuw een streng, katholiek regime. Hij werd krachtig ondersteund door Johan de Mepsche, de roomsgezinde luitenant van de Hoofdmannenkamer. Hierdoor kon de stad zich niet langer tegen de komst van de nieuwe bisschop verzetten. Daarom werd hij op zaterdag 2 oktober 1568 eindelijk plechtig ontvangen door het stadsbestuur en de volgende dag met veel pracht en praal onder klokgelui en koorzang geïnaugureerd in zijn kathedraal, de Martinikerk. Zijn opdracht was duidelijk: Stad en Ommelanden terugbrengen onder de regels van de rooms-katholieke kerk. Daar heeft hij veel werk van gemaakt, vooral in de Ommelanden: priesters moesten hun vrouwen wegsturen, ketterse boeken werden verbrand, ketterse pastoors afgezet. De protestanten raakten hun kerk weer kwijt, ze werden beboet of verbannen, kerken en altaren

die waren ontviid door de Beeldenstorm werden opnieuw gewijd. Echter, op 1 oktober 1576 onderging hij het lot van vele stadjsers: hij stierf aan de pest, *'daer he altijdt seer voer gevreset'*, precies acht jaar nadat bij zijn komst het *Te Deum Laudamus* werd aangeheven.

Begraven in de Martinikerk

Vanwege het gevaar voor besmetting moesten slachtoffers van de pest binnen drie dagen worden begraven, zo ook Knijff. In allerijl werd hij begraven in een vrij graf in de kooromgang, *'sonder uyerlijke pracht en sonder graffschrift'*. Alleen het *De profundis* zou hebben geklonken, wat betekent: *Uit de diepte...*, een citaat uit Psalm 130, waarin droefheid wordt geuit.

Twee jaar na de pestepidemie is hij herbegraven in een speciaal voor hem gemaakte grafkelder midden in het koor van de Martinikerk, gedekt door een grote grafsteen.

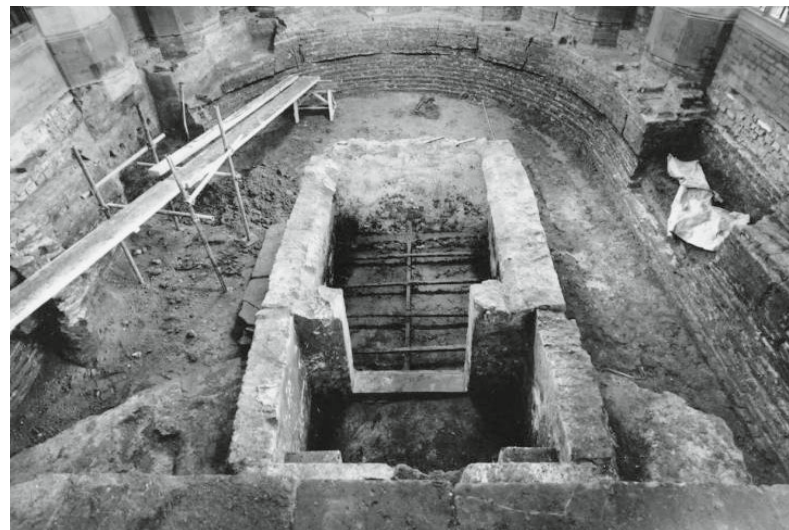
Na 1594 werd de Martinikerk definitief een protestantse kerk en werden katholieke symbolen van grafstenen verwijderd, ook van de grote grafsteen. Daardoor staat vast dat daaronder een katholiek persoon is begraven, gezien de plaats een belangrijk persoon uit die tijd: ongetwijfeld Knijff.

Bij de opgravingen van omstreeks 1968 kwam de kelder weer tevoorschijn, maar die was leeg. Eerder, in 1935, was de kelder ook al ontdekt. Wat er toen gevonden is of wat ermee gebeurd is, is onduidelijk. Mogelijk is na 1600 iemand anders eveneens in deze kelder begraven. Dat gebeurde wel vaker.

In 1589 werd tot opvolger van Knijff benoemd Johan van Bruhese, maar hij is nooit naar Groningen gekomen. Als *persona* (belangrijkste pastoor) van de Martinikerk functioneerde toen Arnoldus Nijlen. Hij werd in 1593 benoemd tot bisschop van Groningen, maar na de verovering van Groningen door prins Maurits in 1594 is het echter nooit tot een wijding gekomen. Pas in 1956 werd het bisdom Groningen-Leeuwarden gesticht en kwam er weer een bisschop in Groningen: mgr. P.A. Nierman.

Grafsteen voor Knijff. (foto: Jan Visser)

Grafkelder in het koor. (foto: Groninger Archieven)

C.H. van Rijn, *Templa Groningana* (1910), 59-67

E.O. van der Werff, *Martini*, kerk en toren (2003), 101-104

H. Veldman, *De beeldenstorm in Groningen* (1990), 168-187

Beno Hofman, 'Het Prinsenhof', in *Miniatuur* jrg. 15 nr. 2 (2011)

De kapel als klaslokaal

Annelies Noordhof-Hoorn

Vanwege de coronapandemie is de Martinikerk tijdelijk in gebruik als klaslokaal! De leerlingen van het Praedinius Gymnasium krijgen – zo lang als het nodig is – les in de kapel. Jan Haak heeft de kapel ‘coronaproof’ ingericht. Onderwijs, rouw- en trouwdiensten zijn naast kerkdiensten op het moment van schrijven de enige officieel toegestane activiteiten in de Martinikerk.

Deze stoelen en tafels zullen niet snel vergeten zijn!

Ver de ‘reductiesteen’ in de Martinikerk

Ton Heuvelmans

In 1994 schreef de onlangs overleden heer W.K. van der Veen in het Groninger Kerkblad een artikel over de zogenaamde reductiesteen in de Martinikerk. Deze steen is onthuld in juli 1894 ter gelegenheid van de driehonderdjarige herdenking van de Reductie van Groningen en is ingemetseld in de muur van het zuidelijke zijschip, even ten westen van de ‘rouwdeur’.

Het ‘tractaat van reductie’, dat op 23 juli 1594 te Helpman werd gesloten tussen de Groningse magistraat en de stadhouders Maurits en Willem Lodewijk van Nassau, bracht de tot dan toe Spaanse stad, na een belegering door de staatse troepen, tezamen met de eerder tot de Unie van Utrecht toegetreden Ommelanden, in één provinciaal verband als Stad en Lande binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden. Met de politieke kleur veranderde ook de kerkelijke kleur. Voortaan was de Gereformeerde Kerk de ‘heersende kerk’, die als enige gebruik mocht maken van de kerkgebouwen in de stad. Op 27 juli 1594 werd voor het eerst overeenkomstig de nieuwe leer [in de Martinikerk] gepreekt door de daarvoor door stadhouder Willem Lodewijk uitgenodigde Emder predikant Menso Alting. Daarna werd om de vijftig jaar de Reductie door predikanten herdacht met een ‘jubeljaarspredicatie’. Zo besloot in 1694 het stadsbestuur onder burgemeester Menso Alting (kleinzoon van) dat ‘de geheuchnisse van de reductie’ op 15 juli van dat jaar zou worden ‘gecelebreert’.

In 1894 besloot de dienstdoende predikant, Sietze Douwes van Veen, de gemeente op een verrassing te trakteren. Hij had ontdekt dat er een Van Swinderenfonds bestond waaruit ‘ter vereering van de nagedachtenis van brave en verdienstelijke ingezetenen dezer stad’ geld beschikbaar werd gesteld voor onder andere het aanbrengen van ‘gedenkteekenen’. Van Veen had een brok ‘Udelfanger steen’ (uit het Zweedse Uddevalla) besteld en daaruit een gedenkplaat laten houwten. Op het hoogtepunt van zijn predicatie gaf hij een teken aan de koster, die met een sierlijk gebaar de steen onthulde. De steen was bevestigd aan de zuidwestelijke pilaar van de viering, op de plaats waar nu de preekstoel hangt en vanwaar tot aan de tegenovergelegen noordwestelijke pilaar ooit het ‘vrouwengestoelte’ stond.

Inmiddels hangt de reductiesteen al weer geruime tijd op zijn bekende plek. De tekst is letterlijk overgenomen uit het oudste notulenboek van de kerkenraad.

foto: Vincent Erdin

Stoelen, banken en een koorhek

Tonko Ufkes

In juli 1594 wisselde het gezag in Groningen en meteen daarna veranderde ook het interieur van de Martinikerk. De beelden en altaren werden ‘sehr ordentlyck, met besloten deuren’ weggehaald. De kerk moest in een paar dagen tijd klaargemaakt worden voor de eerste protestantse viering en dat zou natuurlijk nooit lukken als het ‘gewone volk’ als een wervelwind, als een beeldenstorm, door de kerk ging razen.

Na juli 1594 verdwenen geleidelijk andere overblijfselen van de katholieke eredienst, zoals de muur- en plafondschilderingen. En er kwamen banken en een koorafsluiting.

Van staan naar zitten

Tijdens de katholieke eredienst stonden, liepen of knielden de gelovigen in de Martinikerk, ook al waren er wellicht enkele banken langs de wanden. Maar tijdens de protestantse eredienst werd en wordt vooral gezeten: de gelovigen luisteren naar de preek, zingen zelf en knielen niet. Zo zwart-wit is het onderscheid tussen beide geloofsrichtingen natuurlijk niet, maar het verklaart toch grotendeels de komst van de diverse soorten banken en het aanbrengen van de koorafscheiding.

De Nieuwe Kerk is in de zeventiende eeuw echt als een ‘preekkerk’ gebouwd, dus met een centrale plaats voor de preekstoel, met midden in het gebouw banken voor het gewone volk en langs de rand speciale banken vooral voor allerlei groepen ‘bestuurders’. Ook in de van oorsprong katholieke kerken, zoals de Der Aa-kerk en de Martinikerk, werden in de loop der tijd midden in het schip banken geplaatst voor de gewone gelovigen en vooral langs de noordwand kwamen zitplaatsen voor het stads-, provincie- en universiteitsbestuur, voor de kerkvoogden, enzovoort.

Komen en gaan

Tot in de twintigste eeuw zaten in heel Nederland de mannen en vrouwen tijdens de protestantse kerkdienst vaak gescheiden van elkaar. In de Martinikerk werd in 1833 zelfs nog een apart vrouwengestoelte opgericht van twee verdiepingen met wel tweehonderd zitplaatsen. Tijdens de grote restauratie rond 1965 verdween dit vrouwengestoelte weer, evenals het professorengestoelte en de banken uit 1854. Slechts enkele fragmenten van het vrouwengestoelte zijn bewaard gebleven. De kerk werd na de restauratie anders ingericht, alle banken werden weggehaald en er kwamen stoelen voor terug. Zo konden er veel gemakkelijker colleges, lezingen, muziekkuitvoeringen en wat niet al gehouden worden, en het interieur kreeg min of meer de vorm die het nu heeft. De deurtjes die de banken afsloten zijn toentertijd verkocht en het geld ging naar het goede doel: de restauratie van de kerk.

De negentiende-eeuwse afsluiting van het koor bleef na de restauratie: het koor is tien meter hoger dan het schip van de kerk en bij een open verbinding trekt de warmte naar het hoogste punt. Tot het jaar 1854, dus zowel tijdens de katholieke als de protestantse tijd, vormden kerk en schip min of meer een eenheid, al scheidde een houten koorhek beide ruimtes. In 1854 werden de twee kooromgangen met schotten afgedicht en werd een enorme glazen wand tussen het schip en het koor geplaatst, al kwamen in die wand wel twee grote deuren.

Boven: Opmetingstekening uit 1964 van de noordzijde van het Vrouwengestoelte. Beneden: Het Vrouwengestoelte vlak voor de afbraak, 1962. (Tekening + foto: P.L. de Vrieze, collectie O.V.T. Architecten.)

Ruïnes in de secco's

Peter Hoffer e.a.

Het is de lezer waarschijnlijk nooit opgevallen, maar in twee van de veertien secco's in het koor van de Martinikerk zijn bouwwerken tot ruïnes vervallen. Het betreft een drietal scènes rond de geboorte van Christus. Wij beperken ons tot *De Aanbidding door de drie Wijzen uit het Oosten*.

Het gebruik van klassieke ruïnes in geboorte- en aanbiddingsscènes maakt deel uit van de middeleeuwse mythe dat in de nacht van Christus' geboorte heidense tempels in Rome instortten. Alzo'n honderd jaar voordat de secco's in de Martinikerk werden geschilderd, zien we een ruïne als onderdeel van een geboortescène in het middenpaneel van de Bladelin-triptiek (1460) van Rogier van der Weyden. Deze 'romaanse' ruïnes werden in de vijftiende eeuw gezien als Romeins, Byzantijns of Saraceens, in elk geval als 'Oosters' en dus joods. De daarop volgende gotische bouwstijl – lichter en delicates door spitsboogconstructies en rijke versieringen – werd daarentegen gezien als inheems en fatsoenlijk Europees. Dus zoals de katholieke kerk zegevierde over de synagoge en de heidense tempel, zo overtrof de nieuwere Europese gotiek – zoals de noordelijke kunstenaar liet zien door romaanse bouwwerken tot ruïnes te degraderen – de oudere wijze van bouwen.

Een en ander is terug te voeren op een tekst uit de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine, waarin hij beschrijft dat in de nacht dat Jezus het levenslicht zag, de Ara Pacis te Rome – die volgens de priesters van Apollo overeind zou staan tot een kind uit een maagd geboren werd – instortte en tot ruïne werd gereduceerd. Ook de verhalen van diverse kerkvaders hebben daaraan bijgedragen. Opgetogen verhaalden zij dat, op de ochtend van Christus' geboorte, de orakels van de belangrijkste sektes stopten met hun voorspellingen en dat hun priesters en priesteressen in collectief gehuil uitbarstten in het besef dat hun tijd en die van hun heilighdommen voorbij was¹.

Onderschrift?

Een andere visie is dat de zuil in de ruïne bij de *Wijzen* een geselpaal zou zijn. J. Schoneveld schrijft dat bij de geboorte van Jezus al vaststond dat hij zou lijden². In die opvatting zou de zuil bij de *Wijzen* een voorspellende functie hebben en de passie van Christus aankondigen. Schoneveld is verder van mening dat de zuil verwijst naar Maria. Zij is immers de *columna novae legis*, de zuil van de nieuwe wet, die het bouwwerk van het Nieuwe Testament draagt.

¹ C.A. Patrides, 'Cessation of the Oracles: History of a Legend', *Modern Language Review* (1965) 60.

² J. Schoneveld, *Groninger kerken en hun schilderijen*, Matrijs Utrecht (1991) 34.

Onderschrift?

Mie weet hier meer van?

Jan Visser

Na de restauratie van de Martinikerk is op zolder het restant van een oude preekstoel achtergebleven. Daarin zijn enkele initialen geprikt, namelijk **GK 1850** en **JMr**, en met potlood is erbij geschreven: 1850.

Wij kunnen de herkomst van deze kansel niet achterhalen. Hoewel rond 1850 het interieur van de Martinikerk drastisch is gewijzigd, is het onwaarschijnlijk dat hij ooit in de kerk heeft gestaan. Hij is te klein voor zo'n grote kerk en er is later ook aan geknutseld, want er zit een elektrisch leeslampje op. Tot nu toe hebben wij in geen enkel geschrift een aanwijzing gevonden waar deze preekstoel vandaan komt of hoe hij in de Martinikerk is beland.

Kan iemand van u hierover inlichtingen verschaffen? Reacties graag naar de beheerder van de Martinikerk, Jan Haak, telefoon **050-3111277** of per e-mail: **j.haak@binnenstadskerken.nl**.

foto's: Jan Visser

Vereniging Vrienden Martinikerk

Dit jaar hebben wij opnieuw de fysieke Algemene Vergadering moeten afzeggen. Via bijlagen bij *Miniatuur* of via e-mail hebben leden wel hun reacties kunnen geven op bestuursvoorstellen. Veertien leden hebben dat gedaan; dertien per e-mail en één per post. En het aardige was: ze waren allemaal positief.

Dat betekent onder andere dat wij afscheid hebben genomen van de bestuursleden Gert Zuidema en Jan Visser. Zij zijn in de laatste (digitale) bestuursvergadering van harte bedankt voor hun werkzaamheden. Die dank is meer dan verdiend. Herbenoemd zijn Annelies Noordhof-Hoorn en Jan Derksen. Als nieuwe bestuursleden zijn aangetreden Coen Oosterhuis en Wouter Levinga.

Wat de financiële jaaroverzichten over 2019 en 2020 betreft het volgende. Hiervan is kennisgenomen, omdat de kascommissie die nog moet goedkeuren. Wij hopen in 2022 op decharge van penningmeester en bestuur. Henk Bakker en Maria van Herk hebben zich bereid verklaard ook de controle over 2021 te willen doen. Met dank dat zij dit willen doen.

De Commissie van Beroep (Jeltje Kok-Kromkamp, Fred Bader en Ite Wierenga) zijn voor een jaar herbenoemd. Niemand heeft zich met een klacht tot hen gericht.

De volgende Algemene Vergadering staat gepland op zaterdag 2 april 2022, gevolgd door een lezing van Pauline Broekema.

Wij houden u op de hoogte en zien graag uw contributie tegemoet!